

УДК: 911.3

Нападовська Ганна Юріївна

аспірант кафедри екології та географії Херсонський державний університет

Пилипенко Ігор Олегович

доктор географічних наук, доцент кафедри екології та географії

Суспільно-географічний аналіз можливості застосування складових формування населення в дослідженні регіональних систем типу «Центр-Периферія»

В статті розглянута структура локалізації адміністративних одиниць Херсонської області в системі «центр-периферія», проаналізована динаміка показників складових формування населення за період 2003-2015 р.р. в межах Херсонської області. Визначено, що природний приріст, показники міграції та власне формування населення не завжди можуть бути критеріями для поділу геопростору на Центр та Периферію. Складові формування населення, навіть на регіональному рівні, демонструють значні просторові відміни, що використовується в якості одного з факторів делімітації геопростору. Проаналізовано просторово-часову динаміку складових формування населення, яка свідчить про необхідність обережного застосування чинників формування населення в якості кількісної ознаки такої делімітації. Чисельні параметри формування населення та його складових доречно використовувати лише за вагомий проміжок часу, оскільки вибіркоче і випадкове застосування такого матеріалу може призвести до хибних висновків щодо вагомості і коректності фактору чинника населення.

Ключові слова: центр, периферія, формування населення, геопростір

Нападовская А.Ю., Пилипенко И.О. Общественно-географический анализ возможности применения составляющих формирования населения в исследовании региональных систем типа «Центр-Периферия»

В статье рассмотрена структура локализации административных единиц Херсонской области в системе «центр-периферия», проанализирована динамика показателей составляющих формирования населения за период 2003-2015 г.г. в пределах Херсонской области. Определено, что естественный прирост, показатели миграции и собственно формирования населения не могут быть критериями для разделения геопространства на Центр и Периферию. Составляющие формирования населения, даже на региональном уровне, демонстрируют значительные пространственные отличия, который используется в качестве одного из факторов делимитации геопространства. Проанализировано пространственно-временную динамику составляющих формирования населения, которая свидетельствует о необходимости осторожного применения факторов формирования населения в качестве количественного признака такой делимитации. Многочисленные параметры формирования населения и его составляющих уместно использовать только за весомый промежуток времени, поскольку выборочное и случайное применение такого материала может привести к ошибочным выводам относительно значимости и корректности влияния фактора населения.

Ключевые слова: центр, периферия, формирование населения, геопространство

Napadovska H.Yu., Pylypenko I.O. Socio-geographical analysis of possibility of applying forming components of the population in research of regional systems of the «Core-Periphery»

In the article the structure location administrative units of the Kherson region in the system "center-periphery", analyzed the dynamics of the components forming the population for the period 2003-2015 within the Kherson region. Determined that natural increase, migration rates and the properly formation of the population cannot be criteria for separation geospace to center (core) and periphery. The components

forming the population, even at the regional level, show significant spatial cancellation, which is used as one of the factors delimitation geospace. Analyzed the spatio-temporal dynamics of the components forming the population, which demonstrates the need for careful use factors in the formation of the population as a quantitative trait such delimitation. Multiple options formation of the population and its components use only appropriate for a significant period as selective and random use of this material can lead to false conclusions about the validity and correctness factor population.

Key words: core (center), periphery, forming population, geospace

Постановка проблеми. Проблематика співвідношень «центр – периферія» привернула до себе увагу фахівців ще на початку ХХ століття. Розуміння функцій як центру, так і периферії, поступове вирівнювання диспропорцій між ними, є актуальною проблемою, рішення якої сприяє кращому розумінню структурно-функціональних особливостей регіону, його територіальної організації й перспектив розвитку в контексті становлення регіональної політики держави [13]. Аналіз історичного досвіду говорить про нерівномірність соціально-економічного розвитку країн і регіонів різного масштабу, об'єктивне існування географічних контрастів типу «центр – периферія». Нині особливо актуальні питання встановлення місця і ролі тієї чи іншої території у просторовій організації суспільства. Це спричинено стрімкою суспільною перебудовою, активізацією усіх соціально-економічних процесів, посилення численних та різнорівневих інтеграційних процесів [6].

Демографічні ресурси (чисельність населення, геодемографічні процеси та їх параметри) традиційно розглядаються серед чинників, що визначають поділ території на центри та периферії. Формування сучасної регіональної політики повинно враховувати перш за все особливості соціального стану та демографічної ситуації зокрема, тому показники формування населення мають (разом з положеннями концепції «Центр-Периферія») бути базовими при розробці регіональних планів та стратегій розвитку.

Аналіз основних досліджень і публікацій. Дане питання з позиції світової геополітичної ситуації досліджували Х. Маккіндер [4], К. Хаусхофер [12], І. Валлерстайн [1]. Теорія «центр-периферія», завдяки своїй ємкості, знайшла застосування і у регіональному підході щодо розвитку територій. Серед його дослідників були Дж. Фрідман [16], В. Крісталлер [15], О. Грицай, Г. Йоффе та А. Трейвіш [3, 11]. Зазначені питання висвітлені у працях таких вітчизняних вчених як Пістун М.Д. [9], Топчієв О.Г. [10], Мезенцев К.В. [5], Пилипенко І.О. [6,7,8] та інші. Серед сучасних монументальних праць з проблематиці геодемографії слід відзначити роботу В.В. Яворської [13].

Метою дослідження є аналіз коректності застосування показників формування населення при аналізі регіональних систем типу «Центр-Периферія».

Основними завданнями є:

1. аналіз сучасних суспільно-географічних методів і прийомів дослідження регіональних особливостей центрально-периферійної організації суспільства;
2. виявлення просторово-часових особливостей динаміки формування населення та його складових (природного приросту, сальдо міграцій) в геопросторі «Центр-Периферія» Херсонської області;
3. визначити рівень коректності застосування формування населення та його складових у делімітації геопростору на центри та периферії.

Виклад основного матеріалу.

За Яворською В.В. [13] Херсонська область належить до регіонів з середнім рівнем структурно-вікових деформацій населення і загальним переважанням негативних деформацій. Відносні втрати населення, зумовлені негативними деформаціями, спостерігаються у вікових групах 53-58 років (демографічна хвиля війни з втратами понад 38 тис.осіб) і 66-69 років (демографічна хвиля голодомору з втратами близько 28 тис. осіб). У молодшій віковій групі (0-6 років) сформувалась помітна негативна деформація з відносними втратами населення близько 38 тис.осіб, наслідки якої будуть

впливати на демовідтворювальний процес у регіоні за 20-25 років. Позитивні деформації структури населення зумовлені притоком мігрантів із сусідніх регіонів, пов'язаних, перш за все, і з масштабними гідротехнічним будівництвом і розвитком зрошувального землеробства. Вони прослідковуються у вікових групах 37-43 років (відносно зростання понад 18 тис.осіб) та 12-17 років (близько 25 тис.осіб). Зберігаються демографічні хвилі, зумовлені притоком населення в Україну в періоди її прискореної індустріалізації та мілітаризації (1928-1931 рр. та 1938-1940 рр.) та роки Голодоморів та світової війни (1932-1933 та 1941-1947 років) [13].

Попередні роботи [5,6,7] наявно демонструють об'єктивне існування в межах Херсонської області центрів і периферій. За матеріалами Пилипенка І.О. [7], адміністративно-територіальні одиниці Херсонської області в системі «центр-периферія» зібрані в такі групи (таблиця 1):

Таблиця 1

Локалізація адміністративних одиниць регіону дослідження за значеннями

Область	Адміністративні одиниці, що входять до складу			
	Центрів 1-го порядку	Центрів 1-го порядку	Периферії з перехідними ознаками	Периферії
Херсонська	Херсон, Каховка, Нова Каховка, Скадовський, Олешківський	Білозерський, Генічеський, Голопристанський	Бериславський, Великолепетиський, Каланчацький, Каховський, Нововоронцовський, Новотроїцький, Чаплинський	Великоолександрівський, Високопільський, Горностаївський, Іванівський, Нижньосірогоський

Для виділених в межах Херсонської області центрально-периферійних таксонів характерною є деяка відмінність у «внеску» кожного із складових геодемографічного процесу на формування населення.

Так, для Центру фактори геодемографічного процесу ранжуються у наступному порядку: зовнішні міграції, внутрішні міграції, смертність та

народжуваність. Для Периферії складові формування чисельності населення розміщуються в наступному порядку: зовнішні міграції, народжуваність, внутрішньорегіональні міграції, смертність [8].

Динаміка чисельності населення в складових геопростору в системі «Центр-периферія» наведено в таблиці 2, яка демонструє часові зміни частки населення Херсонської області в центрах різного порядку та периферіях.

Таблиця 2

Зміна частки населення Херсонської області в елементах системи «Центр-Периферія», у %*

	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Центри 1-го порядку	51,62	51,80	51,80	52,10	52,15	52,24	52,25	52,30	52,31	52,39	52,47	52,50	52,53
Центри 2-го порядку	17,04	17,11	17,11	17,26	17,35	17,43	17,48	17,52	17,56	17,57	17,57	17,58	17,61
Периферії з перехідними ознаками	21,07	20,92	20,92	20,63	20,54	20,44	20,41	20,37	20,36	20,28	20,25	20,24	20,19
Периферії	10,27	10,17	10,17	10,02	9,95	9,89	9,86	9,81	9,77	9,76	9,72	9,68	9,67

* ця та подальші таблиці складені Нападковською Г.Ю за даними Херсонського обласного управління статистики

Показник природного приросту населення функціонально узагальнює сукупність народжень і смертей, що веде до зміни чисельності населення природним шляхом. Він характеризує процес природного відтворення населення, відновлення поколінь. Це один з основних демографічних показників, який врешті-решт визначає геодемографічну ситуацію в країні та окремих регіонах. Розглянемо тепер територіальну диференціацію цього демографічного показника за адміністративними одиницями Херсонської області в системі «центр-периферія» (таблиця 3).

Таблиця 3

Коефіцієнт природного приросту населення Херсонської області, у %

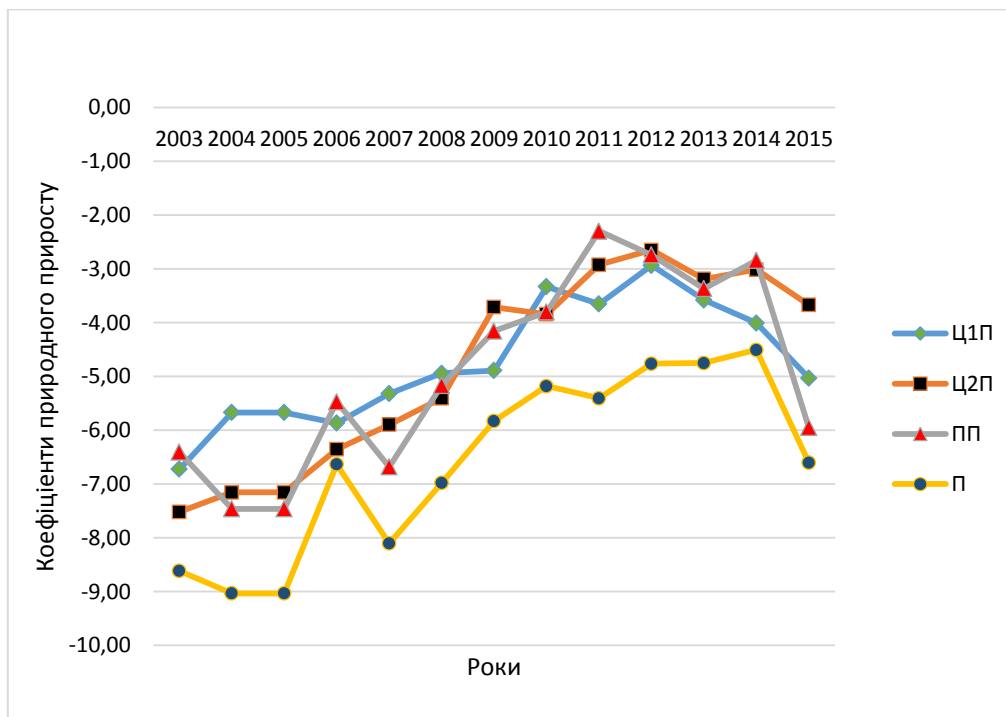
	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Центри 1-го порядку	-6,72	-5,67	-5,67	-5,87	-5,32	-4,94	-4,89	-3,33	-3,65	-2,94	-3,58	-4,01	-5,03
Центри 2-го порядку	-7,52	-7,16	-7,16	-6,35	-5,90	-5,41	-3,71	-3,84	-2,92	-2,65	-3,19	-3,01	-3,67
Периферії з перехідними ознаками	-6,41	-7,46	-7,46	-5,47	-6,68	-5,17	-4,16	-3,80	-2,30	-2,74	-3,37	-2,84	-5,95

Периферії	-8,62	-9,03	-9,03	-6,64	-8,11	-6,98	-5,83	-5,18	-5,40	-4,76	-4,75	-4,51	-6,61
-----------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------

Аналіз рисунку 1 демонструють, що показники природного приросту в межах периферії дещо збільшилися в 2006 році до -6,64 ‰ та з 2008 р. по 2014 р. поступову підвищувався, а от в 2015 р. знову зменшився, що насамперед пов'язано зі складною економічною ситуацією.

Щодо центрів, то показники природного приросту є дещо вищими, ніж в межах периферії. Показники природного приросту збільшилися з -6,72‰ в 2003 р. до -4,89 ‰ в 2009 р., збільшуючись до 2012 року. З 2013 спостерігається тенденція зниження природного приросту населення.

Тобто можна зробити висновок, що як в межах периферій, так і межах центрів прослідковується майже однакова часова закономірність зміни показників природного приросту.

Рис.1. Динаміка показників природного приросту в елементах системи «Центр-Периферія» Херсонської області (2003-2015 рр., у проміле)

Другою складовою загального руху населення є сальдо міграції. Міграційні процеси є одним з факторів, які посилюють або пом'якшують негативні демографічні тенденції в регіонах, зокрема зменшення чисельності

населення. У територіальному аспекті за показником сальдо міграції райони Херсонської області в системі «центр-периферія» поділяються наступним чином (таблиця 4).

Таблиця 4

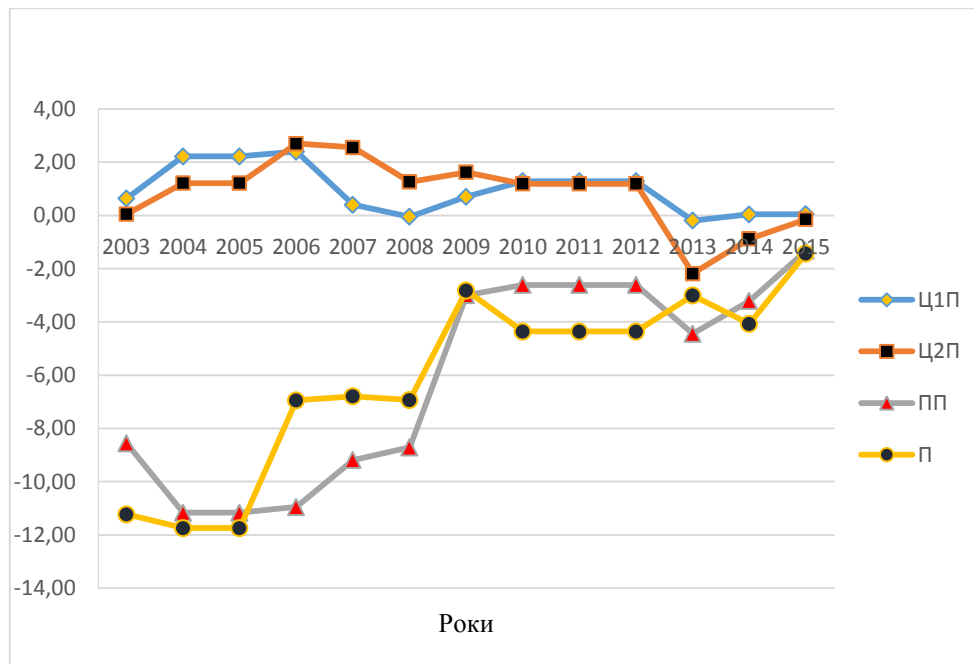
Коефіцієнт сальдо міграцій в межах Херсонської області, у ‰

	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Центри 1-го порядку	0,64	2,22	2,22	2,40	0,40	-0,05	0,70	1,29	1,29	1,29	-0,19	0,04	0,05
Центри 2-го порядку	0,05	1,21	1,21	2,70	2,55	1,26	1,63	1,19	1,19	1,19	-2,18	-0,88	-0,14
Периферії з перехідними ознаками	-8,56	-	-	-	-9,19	-8,71	-2,99	-2,61	-2,61	-2,61	-4,44	-3,21	-1,32
Периферії	11,23	11,74	11,74	-6,95	-6,80	-6,93	-2,82	-4,36	-4,36	-4,36	-3,01	-4,07	-1,43

Вплив міграційного скорочення як складової загального зменшення чисельності населення хоча й менший, ніж природне скорочення, проте міграційні процеси мають негативний вплив на зміни вікової структури населення, зокрема зменшення частки осіб репродуктивного віку, а відтак спостерігається і погіршення показників природного руху у майбутньому.

З рисунку 2 ми спостерігаємо значну диференціацію показників сальдо міграції за період з 2003 – 2009 р.р. в складових геопростору в системі «Центр-Периферія». Починаючи з 2010 року амплітуда показника сальдо міграцій між центрами та периферіями значно зменшується. Загалом для адміністративних одиниць центрального типу характерним є позитивні або кращі за середньообласні показники сальдо міграції. Для периферійних районів характерний негативне сальдо міграції, що призводить до скорочення населення.

Рис.2. Динаміка показників сальдо міграцій в елементах системи «Центр-Периферія» Херсонської області (2003-2015 рр., у проміле)

Головними складовими формування населення є природний приріст та сальдо міграції, які в межах Херсонської області демонструють значну часову та просторову мінливість. Кількісні показники формування населення в складових системи «Центр-Периферії» та часова динаміка представлена в таблиці 5. Загалом показники формування населення як для центрів, так і для периферії є від'ємними.

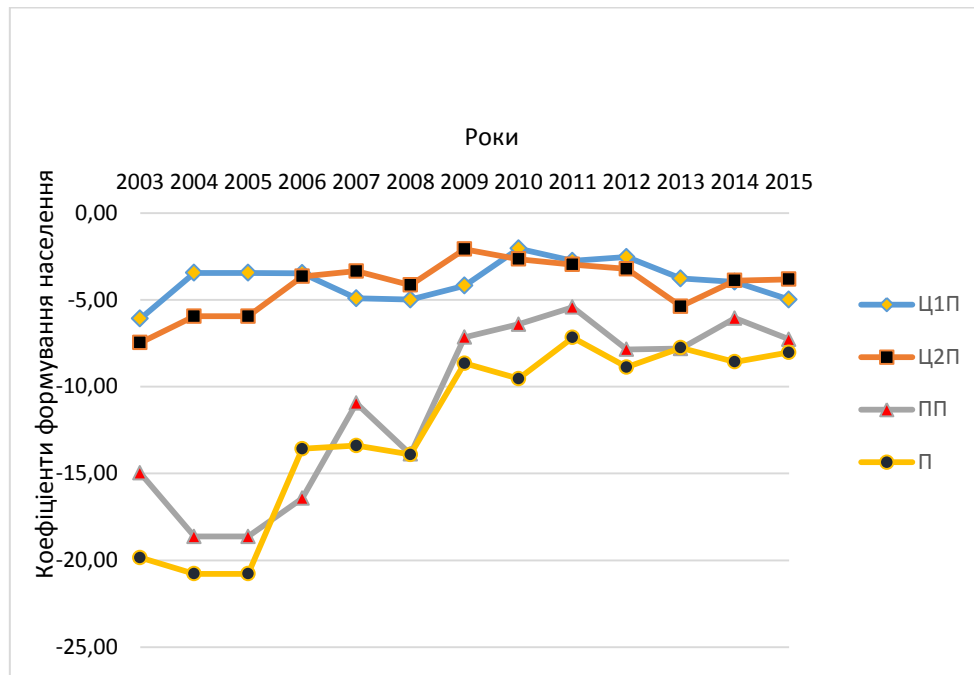
Аналізуючи рисунок 3 можна зробити висновок, що незначна диференціація показників між центром і периферією спостерігалася з 2003 по 2008 р.р. Починаючи з 2009 показники формування населення збільшувалися в межах центрів до -2,76 в 2012 р. та в межах периферій до -7,76 в 2013 р. В подальшому спостерігається тенденція незначного зниження показників.

Таблиця 5

Коефіцієнти формування населення Херсонської області, у %

	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Центри 1-го порядку	-6,09	-3,45	-3,45	-3,47	-4,92	-4,99	-4,19	-2,05	-2,76	-2,54	-3,77	-3,97	-4,99
Центри 2-го порядку	-7,47	-5,94	-5,94	-3,65	-3,34	-4,15	-2,09	-2,66	-2,97	-3,21	-5,37	-3,89	-3,82
Периферії з	-14,96	-18,63	-18,63	-16,42	-10,95	-13,88	-7,15	-6,41	-5,42	-7,86	-7,81	-6,06	-7,27

перехідними ознаками													
Периферії	-19,85	-20,78	-20,78	-13,58	-13,39	-13,91	-8,65	-9,54	-7,17	-8,87	-7,76	-8,58	-8,03

Рис.3. Динаміка показників формування населення в елементах системи «Центр-Периферія» Херсонської області (2003-2015 рр., у проміле)

Важливий показник геодемографічних процесів – загальна амплітуда (А) (статистичний розмах) змін чисельності населення, яка обчислюється як різниця максимального (Nmax) та мінімального (Nmin) показників (1).

$$A = N_{\max} - N_{\min}; (1)$$

В таблиці 6 представлені показники амплітуд природного приросту, сальдо міграції та власне формування населення за період 2003-2015 рр.

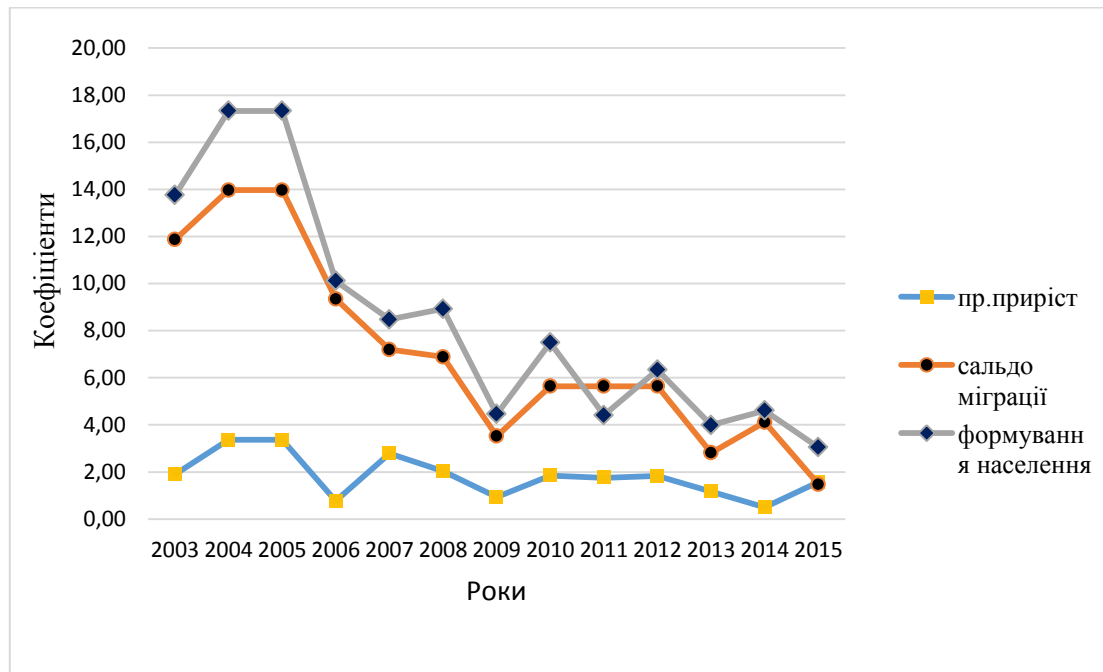
Рисунок 4 наочно демонструє зменшення амплітуд демографічних показників між складовими геопростору типу «Центр-периферія». Виключення складає амплітуда природного приросту, яка циклічно коливається.

Таблиця 6

Амплітуда демографічних показників між центром-периферією Херсонської області

	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Природний приріст	1,89	3,36	3,36	0,77	2,78	2,04	0,94	1,85	1,75	1,83	1,17	0,50	1,57
Сальдо	11,86	13,96	13,96	9,35	7,20	6,88	3,52	5,64	5,64	5,64	2,82	4,11	1,47

міграції													
Формування населення	13,76	17,33	17,33	10,11	8,47	8,92	4,46	7,49	4,41	6,34	3,99	4,61	3,05

Рис.4. Динаміка амплітуд формування населення та його окремих складових між елементами системи «Центр-Периферія» Херсонської області (2003-2015 рр., у проміле)

В цілому, скорочення амплітуд показників формування населення та його чинників ставить під сумнів коректність використання вищезгаданих показників або вимагає тривалого часу спостереження.

Висновки. Геодемографічні показники широко застосовуються при аналізі соціально-економічного стану країни та регіонів різного ієрархічного рівня. Складові формування населення, навіть на регіональному рівні, демонструють значні просторові відмінності, що використовується в якості одного з факторів делімітації геопростору (демографічне і інтегральне суспільно-географічне районування, поляризація простору, виділення центрів та периферій). В той же час, проаналізувавши просторово-часову динаміку складових формування населення ми можемо зробити висновок про необхідність обережного застосування чинників формування населення в якості кількісної ознаки такої делімітації. На нашу думку, слід використовувати чисельні параметри формування населення та його складових лише за вагомих

проміжок часу, оскільки вибіркоче і випадкове застосування такого матеріалу може призвести до хибних висновків щодо вагомості і коректності фактору чинника населення.

Список використаних джерел:

1. Валлерстайн И. Анализ мировых систем и ситуация в современном мире / И. Валлерстайн. – СПб.: Университетская книга, 2001. – 416 с.
2. Географія Херсонщини: Навч. посібник./ [Пилипенко І. О., Мальчикова Д. С., Єрмакова С. Л., Руденко М. М. та ін.]. – Херсон : ПП Вишемирський В.С., 2007. – 221 с.
3. Грицай О.В. Центр и периферия в региональном развитии / О.В. Грицай, Г.В. Иоффе, А.И. Трейвиш. – М.: Наука, 1991. – 168 с.
4. Маккиндер Х. Дж. Географическая ось истории / Х.Дж. Маккиндер // Полис. - 1995. - №4. - с. 162 – 169
5. Мезенцев К.В. Суспільно-географічне прогнозування регіонального розвитку: Монографія / К.В. Мезенцев. – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2005. – 253 с.
6. Пилипенко І. О. Механізми формування суспільно-географічних периферій в контексті динамічних концепцій регіонального розвитку / І. О. Пилипенко // Культура народів Причерномор'я. – 2009. – № 162. – С. 23–27.
7. Пилипенко І.О. Просторовий аналіз формування чисельності населення Херсонської області / І.О. Пилипенко // Географія і сучасність. Зб. наук. праць Націон. Пед. Ун-ту ім. М.П. Драгоманова. – К.: Вид-во Націон. Пед. ун-ту ім. М.П. Драгоманова, 2006. – Вип.16. – С. 237-246.
8. Пилипенко І.О. Суспільно-географічна периферія: концепція, параметризація і делімітація: Монографія / І. О. Пилипенко. – Херсон: Грінь Д.С., 2015. – 264 с.
9. Пістун М.Д. Сучасні проблеми регіонального розвитку : навч. Посіб. / М.Д. Пістун, А.Л. Мельничук. – К.: ВПЦ «Київський ун-т», 2010. – 286 с.
10. Топчієв О.Г. Регіональний розвиток України і становлення державної регіональної політики: навч.-метод. посібник / О.Г. Топчієв, Т.М. Безверхнюк, З.В. Тітенко. – Одеса : ОРІДУ НАДУ, 2005. – 224 с.
11. Трейвиш А.И. Регионализация и централизация в России / А.И. Трейвиш // Региональные исследования. – 2008. - №5 (20). – С. 3-13.
12. Хаусхофер К. О геополитике: Работы разных лет / К. Хаусхофер. – М.: Мысль, 2001. – 426 с.
13. Яворська В. В. Регіональні геодемографічні процеси в Україні: монографія / В. В. Яворська. – Кам'янець-Подольський: Аксіома, 2013. – 384 с.
14. Christaller W. Central Places in Southern Germany. Englewood Cliffs, N.J., 1966. – 230 p.
15. Friedmann J. Territory and Function: The evolution of regional planning / John Friedmann. – London: Edward Arnold, Ltd., 1979. – 355 p.